

Jasminka Hasanbegović

Retoricitet prava i pravnost države¹

ili o nespojivosti suverenosti i pravne države

Tek posle druge ratne kataklizme svetskih razmera, istovremeno s obnovom praktičke filozofije,² ali nezavisno od nje, dolazi do ponovnog otkrića retorike i povezivanja retorike i prava. Obnovu, osavremenjivanje i dalje razvijanje retoričko-pravnog kompleksa problema dugujemo pre svega Perelmanu i Fiveku.³

Ideja o retoričkom aspektu prava, ili preciznije, o retoričkom karakteru pravnog rasudjivanja odnosno retoricitetu pravne argumentacije, ima za cilj da osvetli poreklo i danas veoma raširenog (često i neosvešćenog) uverenja, tačnije, zablude prema kojoj se o svakom pravnom problemu, kada se valjano utvrde sve relevantne okolnosti, može dati samo jedan ispravan odgovor, tj. na svako konkretno pitanje u pravu može odgovarati jednostavno i jednoznačno po principu "jeste - nije", "tačno - netačno", "u skladu s pravom - protivpravno" i sl. - nešto poput rešenja bivalentne logike. Ovo uverenje još uvek deli dobar broj i pravnik praktičara i pravnih stručnjaka za pojedine pozitivnopravne discipline, ali i nemali broj teoretičara i filozofa prava (o pravnim laicima da se i ne govori).

Ali, ovo nije u skladu sa prirodom pravnog rasudjivanja. I kada se pravno rasudjivanje predstavi u silogističkom obliku (što nije sasvim adekvatno), i kada gornju premisu čini jednoznačno, jasno pravilo, a donju nesporne činjenice, taj silogizam nije formalno-logički silogizam,⁴ niti su demonstracija i dokazivanje u pravu identični demonstraciji i dokazivanju u formalnoj logici⁵. Pomenimo, ilustracije radi, samo dva čuvena primera: odstupanje od krivice kao osnova vanugovorne odgovornosti u francuskom pravu⁶ i zabranu defilovanja s crvenom zastavom 1.maja u pravu Nemačkog rajha.⁷

Zbog toga što nemaju formalno-logički karakter, već retoričko-dijalektičku odnosno

1) Deo šire rasprave na ovu temu.

2) Up. M. Riedel (Hg): *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*, Bd. I, 1972, Bd. II, 1974.

3) L. Olbrechts - Tyteca, Ch. Perelman: *Traité de l'argumentation - La Nouvelle Rhétorique*, Bruxelles, 1958;

Ch. Perelman: *Logique juridique - Nouvelle Rhétorique*, 1976; etc.; Th. Viehweg: *Topik und Jurisprudenz*, München, 1974 (1953¹).

4) Ch. Perelman: *Op.cit.*, str. 1-2 i *passim*; Th. Viehweg: *Op.cit.*, *passim*.

5) Up. A. Giuliani: *Il concetto di prova - Contributio alla logica giuridica*, Milano, 1961.

6) Osnovnu normu u sistemu odgovornosti francuskog prava predstavlja § 1382. francuskog Code civil-a iz 1804, koji kaže: "Svaki ljudski čin koji drugome prouzrokuje štetu obavezuje onoga čijom je krivicom nastupio da štetu naknadi". A stav 1. § 1384. dodatno precizira: "Odgovara se ne samo za štetu koja se prouzrokuje sopstvenim činom nego još i za štetu prouzrokovanu činom lica za koja se snosi odgovornost i stvarima koje se imaju u vlasti." Sistem građanske odgovornosti zasnovan na načelu krivice primenjivan je bez ikakvog dovodjenja u pitanje više od šest decenija. Uz to, postojanje krivice se uvek moralo dokazati. Niži sudovi su počeli da menjaju ovo stanovište još sedamdesetih godina prošlog veka, ali ne i Kasacioni sud - sve do presude Tefen 1896, no tad sa neuobičajenom argumentacijom. Tako su neke nedoumice pravosudja razrešene tek presudom Žonder 1930, kada se Kasacioni sud opredelio za gramatičko, a ne istorijsko tumačenje § 1384. st. 1. i nazivao ga pretpostavkom odgovornosti (a ne krivice). Tek je u slučaju Frank 1938. odnosno 1941. morao da se izjasni i o osnovu. O ovome detaljno D.M. Popović: *Odstupanje od krivice kao osnova vanugovorne odgovornosti u francuskoj i nemačkoj pravu (1838-1943)*, disertacija, Beograd, 1984.

7) Ovaj primer Perelman preuzima od Engiša, a ovaj opet od Šojerlea. Zabranu defilovanja s crvenom zastavom na izgled je sasvim jasna. Medjutim, u praksi se ispostavilo drukčije. Jesu li i ružičasta, narandžasta, bordo ili ljubičasta zastava obuhvaćene ovim pojmom? Sve? Neke? Zašto? Pod kojim uslovima? Je li reč o tumačenju termina "crvena" ili o kvalifikaciji konkretne zastave? Ima li mesta reviziji? Sme li revizijski sud pogledati zastavu? Ako je pitanje da li je zastava crvena činjenično pitanje par excellence, kako onda pravni pojam crveno može značiti karakteristično, politički crveno? - kaže Šojerle. Up. Ch. Perelman: *Op.cit.*, str. 34; K. Engisch: *Le fait et le droit en droit allemand*, in: Ch. Perelman (ed.): *Le fait et le droit*, Bruxelles, 1961, str. 32-33; Scheuerle: *Archiv für zivilistische Praxis*, 1958 (157), str. 1 i dalje.

argumentacionu prirodu, interpretacija, kvalifikacija i, uopšte, svako zaključivanje u pravu nemaju (niti mogu imati) jedinstvene kriterijume za ocenu svoje valjanosti i ispravnosti. Ovo važi za svo pravno rasudjivanje: kako ono koje se tradicionalno naziva stvaranjem prava, a ogleda se u donošenju opštih normi (ustavnih, zakonskih, podzakonskih i normi nedržavnih subjekata), tako i za ono nazvano primenom prava, koje se ogleda u donošenju pojedinačnih normi (nedržavnih i paradržavnih subjekata, te upravnih i sudskih). Dakle, ovo važi za svaki stepen pravne (i državne) hijerarhije. A to, dalje, znači da nema nikakvog automatizma niti logičkih garantija koje bi obezbedjivale pravilnu postepenu realizaciju najviših proklamovanih pravnih vrednosti nekog pravnog poretka, kao što su život, zdravlje, sloboda, jednakost, pravda itd. Ove vrednosti na svakom stepenu stvaranja i primene prava u pravnom poretku mogu biti ostvarene, uvećane, okrnjene ili negirane, a da se to nikakvim logičkim pravilima ne može dokazati.

Retoričko-dijalektička priroda pravnog rasudjivanja, budući bez čvrstih (logičkih i drugih) kriterijuma svoje ispravnosti, uvek latentno omogućava pojavu dvostruke vrednosti: da se konzervativan zakon protumači primereno novim društvenim potrebama⁸, jednako kao i obrnuto: da se demokratski zakon primenjuje na autoritaran način.⁹ Arbitrarnost, samovolja, jednako kao i demokratizacija, usavršavanje, nekonzervativnost, podjednako su mogućer jer su imanentni pravnom rasudjivanju i ne mogu se logičkim pitem otkloniti. Zbog toga je pitanje ostvarivanja ideje pravne države ili demokratskog pravnog poretka mnogo složenije nego što to izgleda gledano iz ugla pozitivističke, legalističko-logicističke koncepcije prava i pravnog rasudjivanja.

Pošto je, dakle, na terenu prava (logički) sve moguće, onda je krucijalno pitanje može li se, i ako može, kako, pravno odrediti (regulisati) vršenje državne vlasti (koja, pravno posmatrano, i nije ništa drugo do stvaranje i primena prava), a da to bude smislen poduhvat - znači efikasno onemogućavanje bezobalne samovolje, arbitrarnosti. I, što je još teže, može li se (i kako) vršenje vlasti ograničiti i kontrolisati pravom? I najzad, ako se takvo stanje uspostavi, može li se (i kako) obezbediti njegova trajnost, s obzirom na uvek latentno arbitrarni karakter pravnog rasudjivanja?

Odgovorima na ova pitanja posvećena je celokupna misao o demokratiji, vladavini prava, pravnoj državi i vladavini zakona od najdavnijih vremena do danas. Osnovni problem bio je u antici, srednjem veku i novom veku do Kanta najčešće formulisan kao pitanje o dobroj odnosno rdjavoju vladavini. A rešavanje tog problema, budući nesvodljivo na izbor između vladavine jednog, manjine ili većine, odmah je otvorilo još dva pitanja: prvo, da li prednost treba dati vladavini zakona ili vladavini ljudi¹⁰ i, s tim povezano, drugo, postoji li pravo na neposlušnost, pa i pravo na pobunu protiv rdjavih, nepravednih i(li) tiranskih zakona¹¹. I antička i srednjovekovna misao pružala je različite odgovore na ova pitanja. Tek se u novom veku ti odgovori postepeno kristališu, tako da je u savremeno doba teorija načelno

8) V. primer u nap. br.5.

9) Primerima ove vrste obilovala je jugoslovenska praksa tzv. socijalističkog perioda. O pri tom korišćenim pravnim tehnikama v. K.Čavoški: Partijska država i poricanje vladavine prava, u V.A.Vasiljević (Ur.): Pravna država, Beograd, 1991, kao i druge priloge u tom zborniku, koji je, kao i anketa o istom pitanju u Gledištima, 1989 (10-12), veoma indikativan za stanje naših teorijskih dometa u poimanju pravne države.

Za pitanje o kome je ovde neposredno reč takodje v.Lj.Tadić: Ustavna norma i ustavna stvarnost - Nekoliko kritičkih napomena o slobodama i pravima u SFRJ, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1989 (1-2), str. 11-12.

Medjutim, ovo nikako ne znači da se situacija u postkomunističkom periodu bitno promenila. Naprotiv. Iz obilja primera iz svih delova jugoslovenskog prostora samo jedna ilustracija: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) Jugoslavija je ratifikovala i objavila (Sl.list 7/1974). On se prema čl.50 primenjuje na sve jedinice federalnih država bez ikakvog ograničenja ili izuzetka. Oficijelna Srbija, koja se, inače, deklarativno neprestano zalaže za Jugoslaviju (naročito za njen međunarodnopravni kontinuitet, koji je spremna da preuzme; a za unutrašnjopravni kako-kad) donosi po sopstvenom samorazumevanju najdemokratskiji ustav na svetu, kojim u čl.43. krši čl.20. Pakta (pravo na mirno okupljanje se ne može ograničiti radi sprečavanja ometanja javnog saobraćaja, a Paktom dopuštena ograničenja moraju se odrediti zakonom). Ustavni sud Jugoslavije čuti. Čuti i Ustavni sud Srbije. Još uvek. Potom se donosi Zaključak Izvršnog saveta Skupštine Beograda br. 21-824/90 koji sadrži preporuku, a tumači se kao odluka (iako, naravno, neobjavljena) da se pomenuto ustavno pravo ostvaruje samo na Ušću, čime se ono, praktično, ukida u Beogradu. Ustavni sud Srbije i na ovo čuti. Posle je bio 9. mart 1991. Dvojica mrtvih. Pravno se situacija ni do sada nije promenila.

10) Up. N. Bobio: Budućnost demokratije - Odbrana pravila igre, Beograd, 1990, posebno odeljak - Vladavina ljudi ili vladavina zakona, str. 161-184.

11) Tom pitanju posvećen je u ovom zborniku prilog K. Čavoškog: Prirodno pravo, vladavina prava i tiranski zakoni.

manje-više jedinstvena, dok je praksa neminovno (i uvek će biti-u najmanju ruku, bar latentno) raznorodna.

Ne osvrćući se uopšte pobliže na istoriju ovih pitanja i odgovora, možda bi bilo najbolje odmah reći kako bi na ova veoma stara pitanja valjalo odgovoriti sa stanovišta rezultata savremene misli o državi, pravu i politici i time ujedno i postaviti još neke osnovne teze.

Dakle, dobra vladavina je samo vladavina prava, te na pravnost može pretendovati samo ona savremena država (samo ona može biti pravna država) koja počiva na principima vladavine prava. Drugim rečima, vladavina prava i pravna država su sinonimi. Istorijsko iskustvo i teorijski rezultati ukazuju da dobra vladavina u savremenom svetu ne može biti vladavina jednog niti manjine, već samo vladavina većine, ali uvek uz dva bitna ograničenja: prvo, da obezbedjuje zaštitu manjina (da ne bi postala tiranija većine)¹² i drugo, možda i značajnije (jer se može shvatiti obuhvatnije, tako da sadrži i prvi uslov), da ne dira u povesno dostignuti civilizacijski nivo osnovnih sloboda i prava čoveka i gradjanina (bilo kao pojedinca ili kao člana nekog kolektiviteta).

Dilema: vladavina zakona ili vladavina ljudi - lažna je dilema¹³, posmatrano iz savremenog ugla, ma koliko terminološki bili bliski izrazi: vladavina prava, vladavina zakona i pravna država. I to ne samo stoga što sami zakoni mogu biti rdjavi, nepravedni i(li) tiranski, te predstavljati suprotnost vladavini prava, već i zato što vladavina zakona i vladavina ljudi jedna drugu neminovno podrazumevaju: uvek i samo ljudi stvaraju i primenjuju zakone¹⁴, a za ocenu valjanosti rezultata tih delatnosti nema(videlo se) jednoznačnih kriterijuma.

Najzad, "pravo" na neposlušnost ima i u vladavini prava svako ko je iscrpao pravne mogućnosti (bezuspešne) zaštite nekog svog osnovnog prava (ili slobode), a smatra da je ono povredjeno ili negirano¹⁵. *A fortiori* "pravo" na neposlušnost, kao i "pravo" na pobunu, imaju svi oni čije su osnovne slobode i prava tako negirani da poredak u kome žive uopšte ne predstavlja vladavinu prava. Ciljevi neposlušnika - pobunjenika razlikuju ih od pukih uzurpatora (borba za slobode i prava čoveka i gradjanina naspram manje-više ogoljene borbe za vlast), naravno, opet uz sav retoricitet (i teškoće razgraničenja koje on po prirodi nosi) kako u oblasti prava tako i u oblasti politike odn. vlasti, retoricitet koji je ovde i izraženiji.¹⁶

Na prvo pitanje o mogućnosti da se politička odnosno državna vlast pravno odredi (reguliše), a da to znači efikasno onemogućavanje bezobalne samovolje, arbitrarnosti, mora se odgovoriti diferencirano. Tačno je da pravno regulisanje vlasti (najčešće opštim pisanim aktima) *eo ipso* može značiti izvesno ograničavanje vlasti, ali nikada *eo ipso* ne znači efikasno ograničavanje vlasti. Ovo pre svega zbog retoričko-dijalektičkog karaktera pravnog rasudjivanja, koje bez odgovarajuće kontrole uvek ispoljava tendenciju ka negativnom retoricitetu, vodi samovolji i arbitrarnosti. Državna vlast koja je pravom regulisana (a to je slučaj u najvećem broju savremenih država) jeste samo pravna organizacija, ali ne i pravna država. A najviši pravni domet države koja je samo pravna organizacija može biti vladavina zakona (sa svim nedostacima koje ona nosi), ali ne i vladavina prava. Takodje, u njoj mogu postojati i značajne demokratske procedure i institucije i ona može biti u velikoj meri prihvaćena, ali njen najviši politički domet mogu biti samo populizam (demagogija) i plebiscitarna demokratija, ali ne i demokratija. Najzad, što se ustavnosti tiče, ona može biti ustavna, ali ne i konstitucionalna država. I utoliko ona može obezbedjivati izvestan stepen

12) Up. K. Čavoški: *Mogućnosti slobode u demokratiji*, Beograd, 1981.

13) Up.N. Bobio: *Loc. cit.*

14) Up.H.Laski: *Parliamentary Government in England*, London, 1950, str.360 - uz kritiku klasično liberalističke koncepcije vladavine prava u Engleskoj, koja počiva na suverenosti Parlamenta (te se svodi na vladavinu zakona), a ističući značaj sudske primene prava. Slično i F. L. Neumann: *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1974, str.41-42.

15) Up. John Rawls: *A Theory of Justice*, Oxford, 1972, posebno odeljke 55-59. o gradjanskoj neposlušnosti, str. 363-391.

16) I ovde Jugoslavija obiluje primerima, i to iste vrste: Oficijelni i faktički nosioci vlasti (koji su se nametnuli i učvrstili na vlasti, izmedju ostalog, uzurpacijom najznačajnijih medija i time obesmislili i ukinuli osnovno pravo na informisanost) insistiraju (od Slovenije, preko Hrvatske, Srbije i srpskih krajina, do Kosova) na suverenosti odnosno autonomiji svoje vlasti, a ne na ljudskim slobodama i pravima i autonomiji čoveka. Njihova pozivanja na isključivo tuđe kršenje ljudskih prava u funkciji su pukog sredstva za sopstveni strateški cilj: osvajanje odnosno održavanje i proširivanje vlasti, a stanje sloboda i prava čoveka pod tim vlastima najbolje pokazuje koliko im je do njih stalo. Slobode i prava čoveka se opet (kao u socijalističkim režimima) odlažu za neka buduća, bolja vremena, na neodređeno vreme, a svakako dok se ne reši primarno nacionalno pitanje.

pravne sigurnosti i drugih vrednosti, ali ne trajnu i efikasnu branu arbitrarnosti.

A kako država kao pravna organizacija postaje pravna država? Odgovorom na ovo pitanje odgovara se i na drugo pitanje o mogućnosti (i, eventualno, načinu) da se vlast ograniči i kontroliše pravom. Dakle, pravna država postoji ako ostvaruje slobode i prava čoveka i gradjanina. Te slobode i prava su, dakle, način odnosno sredstvo pravnog ograničavanja i kontrolisanja vlasti. Opet valja ponoviti i precizirati: s obzirom na istoričnost i realnost kao bitne osobine sloboda i prava, savremena država je pravna država ako slobode i prava u njoj odgovaraju povesno dostignutom civilizacijskom nivou i ako se zaista ostvaruju odnosno efikasno pravno štite (a ne samo proklamuju -što u uslovima na Kontinentu još uvek preovladjujućeg normativnog pristupa pravu treba stalno naglašavati).

Savremena odredjenja vladavine prava glase različito¹⁷, ali se mogu svesti na ovo gornje - ona se razlikuju po tome šta iskazuju, a šta (na osnovu prethodnih razmatranja) podrazumevaju, ali, posmatrana u celini, daju isti rezultat. Zato i ovo odredjenje treba dalje precizirati, čime će se ujedno otkloniti (pretpostavljene) razlike i nedoumice.

Povesno dostignuti civilizacijski nivo ljudskih sloboda i prava dovoljno je precizno iskazan u medjunarodnim aktima kao što su: Povelja Ujedinjenih nacija, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Medjunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i Medjunarodni pakt o gradjanskim i političkim pravima, kao i Fakultativni protokol uz ovaj poslednji pakt. Ako pravni status prva dva akta i može biti sporan u pogledu obaveznosti, o pravnoj obaveznosti druga dva (odnosno, eventualno, tri) ne može biti spora.¹⁸ Taj nivo izražavaju i regionalni sistemi zaštite ljudskih sloboda i prava¹⁹, posebno evropski (pored afričkog i američkog), ali on, na žalost, ne obavezuje sve evropske države. Zato bi ujedinjena Evropa (i kao celina i pojedine njene članice) morala svoju demokratsku opredeljenost da iskaže i tako što bi ne samo omogućila nego i insistirala da ostale evropske države, a pre svega one postkomunističke, pristupe evropskoj Konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Postavljajući taj uslov kao prvi uslov za eventualni budući prijem u članstvo Evropskog saveta, pravno bi proverila iskrenost deklarativnih opredeljenja ovih država za Evropu i demokratiju, a preko Evropske komisije i Evropskog suda za ljudska prava i stvarno dostignuti nivo sloboda i prava odnosno demokratije u tim porecima, što bi omogućilo i efikasniju zaštitu pojedinaca u pomenutim državama i verovatno bi ubrzalo demokratski razvoj i dostizanje evropskih standarada u ovoj oblasti.

Drugo preciziranje uslova postojanja pravne države - realnost ljudskih sloboda i prava, tj. njihovo ostvarivanje, i samo je postalo jedno ljudsko pravo,²⁰ što je, uostalom, slučaj i s drugim principima organizacije vlasti odnosno države i s nekim principima pravnog sistema koji su ranije (pored uže shvaćenih ljudskih sloboda i prava) ulazili u pojam vladavine prava. Prednost ovog drugog koncepta (njihovog shvatanja kao prava, a ne kao principa organizacije ili sistema) nije prvenstveno teorijske prirode (u ujednačavanju svih elemenata pravne države i elegantnijem, ili bar jednostavnijem, formulisanju njenog pojma), već

17) Samo ilustracije radi, treba navesti u najkraćem vidu neka odredjenja pravne države iz nemačke literature. Leksikografski tip nekih od njih upućuje na njihovu raširenost i prihvaćenost. Tako, Erhard Deninger polazi od klasičnog odredjenja, a to je i inače danas najrasprostranjenije gledište, da pravna država obuhvata realizaciju dvaju osnovnih principa: priznanje prava čoveka i gradjanina (ili osnovnih prava) i podelu vlasti, i potom ovo odredjenje razvija istorijski i sadržinski. (E. Deninger: Rechtsstaat, Handlexikon zur Rechtswissenschaft, München, 1972, str. 344-349). Rihard Bojmlin kao pojedine elemente navodi podelu vlasti, zakonitost rada uprave (uključujući i sudsku kontrolu), suprematiju ustava (i ustavnosudsku kontrolu) i osnovna prava (kao najznačajniji element). - R. Bäuml: Rechtsstaat, Evangelisches Staatlexikon, Stuttgart, 1987, t. II, str. 2806-2818. Najzad, najkraće odredjenje u najširem kontekstu: Ditrih Gunst kaže da je pravna država stanje pravno organizovanog društva sa slobodom udruživanja, slobodom mišljenja, zaštitom manjina, slobodom štampe i nezavisnim sudstvom, koje kontroliše akte vlade. - D. Gunst: Politik zwischen Macht und Recht, Mainz, 1976, t. I (Eine Begriffsanalyse), str. 45 i t. III (Verfassungspolitik zwischen Macht und Recht), str. 9.

18) V. Dimitrijević: Ljudska prava u Ujedinjenim nacijama, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1983 (3), str. 165-185.

19) Up. V. Dimitrijević: Internacionalizacija ljudskih prava dva veka posle francuske revolucije, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1989 (3), str. 291-299; Idem: Opšti (medjunarodni) standardi ljudskih prava, u: Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, suplement broju 5-6, 1989, str. 599-606;

20) Čl. 2, 3. i 5. Medjunarodnog pakta o gradjanskim i političkim pravima. Za filozofsko-teorijsko obrazloženje zašto dijalektičko-retorički pristup pravnom rasudjivanju nalaže da svaka pravna analiza mora početi od pojedinačnog slučaja o kome se odlučuje, kao i kako on pokazuje da je pravni spor u krajnjoj liniji spor oko "stvari", a ne spor oko reči, v.R. Gröschner: Dialogik und Jurisprudenz, Tübingen, 1982.

prevashodno praktične prirode: u efikasnijoj zaštiti putem utuživosti (koja pod određenim uslovima može postojati i u onoj koncepciji, ali je u ovoj uvek šira, a time i bar potencijalno efikasnija) -što u krajnjoj liniji znači efikasniju zaštitu same vladavine prava. Samo, pak, ovo pretvaranje načela organizacije vlasti i pravnog poretka u ljudska prava treba stoga, čini se, videti kao još jedan (pozitivan) primer retoriciteta prava.

Medju ovim organizacionim principima vlasti odnosno države i pravnog sistema koji su postali ljudska prava treba najpre istaći pravo na nezavisno sudstvo odnosno na nezavisnog sudiju.²¹ Ovo je pravo na prvom mestu ne samo zbog prethodnog stava o realnosti odnosno ostvarivanju sloboda i prava - što je bez efikasne sudske zaštite nemoguće: *ubi remedium, ibi ius*,²² upravo na osnovu maksime *ubi ius, ibi remedium* - nego još više zbog retoriciteta prava, zbog uvek postojeće latentne arbitrarnosti pravnog rasudjivanja, koju može otkloniti ili bar svesti na minimum i učiniti društveno prihvatljivom samo nezavisno sudstvo. Ovo je pravo danas veoma kompleksno i obuhvata niz ovlašćenja (samo ilustracije radi: pravo na nezavisan i nepristrasan sud, nadležan i zakonom ustanovljen/dakle, zabranu prekih sudova²³/, na jednak tretman pred sudom, na javno sudjenje po pravilu/s precizno određenim izuzecima/, na tumača, pravnu pomoć, dvostепенost itd.)²⁴, od kojih se samo neka sreću kao elementi pojma pravne države, a neka se podrazumevaju.

Isto tako, principi pravnog sistema odnosno poretka kao što su načelo zakonitosti prekršaja i sankcija (naročito u krivičnom pravu), načelo jednakosti, zatim sigurnosti, te neretroaktivnosti zakona (osim ako je povoljniji za učiniooca krivičnog dela) itd., koji su pored sloboda i prava bili elementi definisanja pravne države,²⁵ pretočeni su u ljudska prava.²⁶ Isto važi i za temeljne principe konstitucionalizma o neophodnosti razgraničavanja političkog od civilnog društva odnosno sfere javnog od sfere privatnog, te nepovredivosti i zaštite ovih drugih (posebno od onih prvih).²⁷

Posebnu pažnju ipak zaslužuje princip demokratske političke reprezentacije²⁸ koji je pretvoren u aktivno i pasivno pravo svakog građanina na slobodne, povremene, ispravne, jednake i opšte, tajne izbore i, uopšte, na vođenje javnih poslova.²⁹ Ovaj se princip kao sastavni element pojma vladavine prava najčešće javlja i sam kao sastavni deo principa podele vlasti. I to je jedan krug pitanja. A s druge strane, on kao princip predstavničke demokratije postavlja pitanje neposredne demokratije i, s tim u vezi, pitanje suverenosti (naroda, nacije, države, ustavotvorca, zakonodavca i(li) nekog šestog).

Najpre, da li je princip podele vlasti nužan element pojma pravne države? Čini se da nije. Naime, princip podele vlasti podrazumeva nešto više od tehničke podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, podele koja u ovom smislu postoji u skoro svim savremenim državama. A medju njima ono što (u organizaciji vlasti) karakteriše pravne države jeste nezavisno sudstvo, dok odnos izmedju zakonodavne i izvršne vlasti može počivati na najrazličitijim principima (od principa najdoslednije moguće podele vlasti u predsedničkom sistemu SAD, preko principa ravnoteže u parlamentarnim sistemima-npr. britanskom, zatim, mešovitim sistema- kao u francuskoj V republici, do principa jedinstva vlasti u skupštinskom sistemu Švajcarske).

21) Up. M. Dika: Pravo na nezavisnog suca, u : Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, suplement broju 5-6, 1989, str. 857-877.V. i čl. 14. st.1. pomenutog Pakta. A inače, ceo član reguliše sadržinu prava na fer sudjenje (što je jedan aspekt principa *due process of law*).

22) M. Dika: Op.cit., str. 876.

23) Utoliko suđenje koje je V. Šešelj organizovao protiv J. Broza u Valjevu (pošto je redovni sud odbio tužbu) predstavlja mnogo više od demagoške farse, ono je presedan prekog suđenja, za sada (?), "jednom od najvećih mrtvih nacionalnih neprijatelja", i pravni presedan, jer njegovi akteri nisu snosili nikakve pravne sankcije.

24) Up. čl. 14. Pakta.

25) A.V. Dicey: Introduction to the Study of the Law of the Constitution, London, 1939, posebno str. 174-181. i 303-330. F.A. Hayek: The Constitution of Liberty, London and Henley, 1976, posebno str. 205-219.

26) V. npr. čl. 2 st. 1, čl. 15; čl. 26. Pakta.

27) V. čl. 17. Pakta.

28) Up. L.R. Basta: Anglosaksonski konstitucionalizam u teoriji i praksi - Ideja o ograničavanju i kontroli političke vlasti i njena primena u Engleskoj, disertacija, Beograd, 1982, str. 314-315, 318, objavljena pod naslovom Politika u granicama prava - Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu, Beograd, 1984. Up. Ž.Puhovski : Etičko utemeljenje zahtjeva za pravnom državom, u : Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, suplement broju 5-6, 1989, posebno str. 613-615.

29) Čl. 25. st. 2. Pakta.

U vezi s ovim treba napomenuti, takodje u teoriji uobičajeno, isticanje da se počev od Monteskeja podela vlasti shvata kao bitan element predstavničke demokratije. Medjutim, ne treba izgubiti iz vida ni to da je Monteskejeova predstava o sudskoj vlasti tipično kontinentalna - "presude moraju uvek da predstavljaju samo precizan tekst zakona" (što odgovara formalnologičkoj koncepciji pravnog rasudjivanja), te otuda i stav da "sudska veća ne smeju da budu stalna"(sic!), što je sasvim u skladu sa stavom da je "sudska vlast tako reći nevidljiva i ništavna"³⁰. Ovo baca drugačije svetlo na Monteskejeovo poimanje podele vlasti i razumevanje engleskog uredjenja i uloge sudske vlasti - ono je više dekoncentracija vlasti nego sagledavanje odnosa izmedju zakonskih opštosti i sudskih pojedinačnosti.³¹

S druge strane, opredeljenje da se na nivo univerzalnog ljudskog prava podigne princip predstavničke a ne neposredne demokratije, kao princip konstituisanja političkog društva koji odgovara vladavini prava, treba tražiti ne samo u raskoraku koji postoji izmedju tendencija u razvoju savremenog sveta (internacionalizacije i globalizacije - tehnološke, ekonomske, ekološke, informativne itd) i neophodnih pretpostavki neposredne demokratije (mala, homogena, izrazito kolektivistička zajednica), nego i u lošim iskustvima političkog konstituisanja zajednica koje su insistirale (i) na reafirmisanju ovog principa i njegovih institucija (socijalističke i populističke diktature), kao i u antidemokratskim prigovorima elitističkih pristupa političkom konstituisanju, od kojih svaki mnogo više pogadja neposrednu nego predstavničku demokratiju.³²

Time se najzad otvara problem nosioca suverenosti u pravnoj državi tj. vladavini prava. Čini se da je najbolje odmah formulisati tezu: posmatrana iz ugla pravne države tj. vladavine prava, suverenost kao paradigma pravne dogmatike i teorije je prevaziđjena. Prosto zato što suverenost kao pravna neograničenost dopušta ljudske slobode i prava samo ako se nosilac suverenosti samoograniči - njih može biti samo po milosti njegovoj. Pa i tada on samo dopušta, ali ne obezbeđuje i ne garantuje. Uz suverenost, slobode i prava zavise od dobre ili zle volje, samovolje njenog nosioca i postoje ako je on spreman na samoograničavanje, u meri u kojoj je na to spreman i za vreme dok on to hoće. Kao tekovina pravne, političke i uopšte ljudske civilizacije, slobode i prava čoveka su suviše velika vrednost da bi ih trebalo prepustiti bilo čijem nahodjenju. I bez suverenosti oni su latentno stalno ugroženi (kao što su, uostalom, i stalno otvoreni za proširivanje i usavršavanje): retoricitetom prava i društvenim pretpostavkama svoga postojanja.

A ako se pogleda поближе, koncept i praksa vladavine prava su i nastajali garantovanjem nekih sloboda i prava, što *eo ipso* znači ograničavanje monarhove suverenosti, s prapočetkom u Velikoj povelji sloboda. No, šta je s ostalim potencijalnim nosiocima suverenosti? Mogu li se oni pojaviti u pravnoj državi?

Najpre, narod kao političko društvo ili politička zajednica, demos, skup gradjana jedne države (a ne kao etnička kategorija), tradicionalno se smatra nosiocem suverenosti, bar političkim ili političko-pravnim nosiocem suverenosti, koji svoju suverenost izražava političkim (re)konstituisanjem države, pre svega izborima - obavezno za najviši, zakonodavni (odnosno ustavotvorni), a eventualno i za neki drugi državni organ (npr. šefa države) i referendumom - čime svoju suverenost prenosi na njenog pravnog nosioca: državu, a u njoj prvenstveno na njen najviši organ. U ovoj se konstrukciji narodna suverenost čak izjednačava s demokratijom.³³ Medjutim, ovako posmatrana država samo može biti demokratska i pravna država, ali to pravno ne mora biti. Naprotiv, pravno je sasvim moguće (a faktički je to često slučaj) da je to populistička država (demagogija) ili da demokratska država involuira u ovom pravcu.³⁴ U vladavini prava narod, dakle, nije pravno neograničen, i to u tom smislu da ne može svojim odlukama (npr. referendumom) onemogućavati, umanjivati ili ukidati civilizacijski postignuti nivo ljudskih sloboda i prava. Pravno se ovo

30) Monteskeje : O duhu zakona, Beograd, 1989, t.I,knj. 11, gl.6, str. 177-178 (u glavi : O engleskom uredjenju).

31) Nešto drugačije L.R. Basta : Op. cit., str. 163-170 i 200.

32) Up. Ž.Puhovski : Op. cit., str. 612-613.

33) R.D.Lukić : Uvod u pravo, Beograd, 1975, str.37, 142 i dalje.

34) Primere za ovo prvo pružaju sve jugoslovenske države, a istorijski primer involucije predstavlja Vajmarska republika.

ograničenje u nekim porecima ogleda i u tome što se ne dozvoljavaju političke partije koje se u svojim programima (*a fortiori* u praksi) zalažu za negiranje nekih ili nečijih osnovnih sloboda i prava.³⁵

Pa postoji li onda, i može li uopšte postojati, pravo naroda (opet: ne nacije, etniciteta) na samoopredeljenje? U literaturi se na ovo pitanje odgovara različito i često nijansirano,³⁶ te se zato iz ugla pitanja o kome je ovde reč (vladavina prava) najkraće može reći: U pravnoj državi pravo naroda na samoopredeljenje može postojati, ali samo kao ljudsko pravo (jedno iz tzv. treće generacije), što pre svega znači da ono podrazumeva ostvarivanje drugih sloboda i prava, tj. da njegovo ostvarivanje ne sme ni na koji način i ni u kojoj meri umanjiti ili onemogućiti ostvarivanje ostalih sloboda i prava čoveka, ponajpre već pominjanog prava na vođenje javnih poslova (putem izbora ili neposredno).³⁷ Potom, ostvarivanje ovog prava ne može podrazumevati onemogućavanje drugog da ostvaruje isto pravo. Najzad, veoma je bitno da se ovo pravo naroda odnosi na subjekte i činioce izvan tog naroda (druge države, druge narode, međunarodne organizacije i sl.), konstituišući tako odgovarajuće obaveze za njih: da ne ometaju niti onemogućavaju, a ponekad i da pomognu ostvarivanje ovog prava. Tako sadržina ovog prava obuhvata u stvari pravo da se samostalno odredjuje svoj politički, ekonomski, socijalni i kulturni razvoj, iz čega proizlazi i pravo na oslobodjenje od strane dominacije kolonijalnog tipa. Kao što se vidi, samo kada se ovo pravo shvati kao pravo nacije, etniciteta, ono može predstavljati pravo na formiranje sopstvene države unutar već neke postojeće (priznate) države, na njeno udruživanje s drugim u federaciju ili konfederaciju, na razdruživanje i pretvaranje federacije u konfederaciju, na otcpljenje, a za nacionalne manjine - pravo na autonomiju (teritorijalnu ili kulturnu), ali i tad samo pod već navedenim uslovima. Medjutim, nesporno je da pozivanje na ovo pravo u bilo kom od ova dva smisla uvek ukazuje da je opšte stanje ljudskih sloboda i prava u određenoj državi rdjavo.

Nacionalna suverenost kao pravna neograničenost jednog etniciteta u svojoj državi suprotna je pravnoj državi, nespojiva s vladavimom prava. Istorijski primer Trećeg rajha najbolje pokazuje šta znači nacional-socijalistička pravna država, zašto je nacionalizam socijalističkog tipa fašizam i do čega dovodi njegova vladavina prava. Utoliko i svaki fetišizam nacije unutar jugoslovenskog prostora poprma autoritarne i totalitarne karakteristike, jer neminovno počiva na negiranju i onemogućavanju ostvarivanja ljudskih sloboda i prava kako pripadnika drugih tako i svoje nacije. O nacionalnoj suverenosti kao pravu nacije na samoopredeljenje već je rečeno - terminu suverenost unutar pravne države u ovoj sintagmi nema mesta: ako se i prizna ovo pravo naciji, ono je ograničeno svim drugim ljudskim slobodama i pravima, s jedne strane, a s druge, tim pravom i svim drugim ljudskim slobodama i pravima pripadnika druge nacije (ili drugih nacija), kao i odgovarajućim pravima nacionalnih manjina i drugim slobodama i pravima njihovih pripadnika.

O suverenosti države shvaćene kao državna odnosno politička zajednica bilo je reči. O državnoj suverenosti se govori i kada se misli na suverenost njenih najviših organa - ustavotvornih odnosno zakonodavnih, a o tome će biti reči doznije. Ovde je reč o suverenosti države kao organizacije i to u odnosu prema drugim takvim organizacijama i međunarodnim organizacijama. Državna suverenost u ovom smislu svodi se zapravo na zabranu pomenutim subjektima da se mešaju u unutrašnje stvari države. A kako stoji stvar sa ovom zabranom u pravnoj državi? Država koja danas pretenduje da je pravna mora prihvatiti obaveze iz međunarodnih akata u pogledu ljudskih sloboda i prava, uključiv i međunarodnu jurisdikciju u ovoj oblasti.³⁸ Takodje, ukoliko pretenduje da ostvaruje ova prava, da ih ne

35) U jugoslovenskom prostoru se i ovo pravilo primenjuje tako kao da se čita u iskrivljenom i izvrnutom ogledalu. Tako, političke partije koje su stvarale svoje oružane formacije (npr. Srpska radikalna ili četnička partija, HDZ, SDS i dr.) ne samo da nisu zabranjene nego su uživale oficijelnu podršku svojih nacionalnih sredina i imale javnu promociju u njima. A s druge strane, prvak vladajuće partije u Srbiji, M. Marković, izjavljuje da treba zabraniti partije nacionalnih manjina (SDA i DZVM) jer one mogu dobiti većinu u nekim izbornim jedinicama na predstojećim lokalnim izborima.

36) V. Rakić-Vodinelić: Prava treće generacije, u: Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, suplement broju 5-6, 1989, str. 789-812.

37) Sadržanog u čl. 25. Pakta.

krši, ona neće, pozivajući se na ovaj princip, odbiti nadzor međunarodnih tela.³⁹ Njeni se prigovori mogu, eventualno, odnositi samo na konkretna lica u tim telima za koja postoji osnovana sumnja u njihovu nepristrasnost - što se mora obrazložiti. Pozivanje na suverenost odnosno princip nemešanja u unutrašnje stvari kada su u pitanju ljudske slobode i prava uvek je indikator da nešto s tim pravima nije u redu, i neprimereno je, jer se ljudske slobode i prava - s obzirom na stepen njihove internacionalizacije - ne mogu više smatrati unutrašnjom stvari pravne države po samoj njihovoj prirodi. Pravna država, dakle, u materiji ljudskih prava i sloboda nije suverena.

Ni ustavotvorac odnosno zakonodavac u pravnoj državi nisu suvereni državni organi. Njih kao suverene organe vide - kao što je ranije pokazano - prevashodno pozitivistički i formalistički orijentisane pravne teorije i državne prakse, pružajući tako mogućnost ispražnjivanja sadržaja pravne države i njeno pretvaranje u svoju suprotnost. Ustav je neustavan (i *a fortiori* to važi za zakon - otud i rast značaja kontrole ustavnosti u savremenom svetu) u državi koja pretenduje na pravnost ako bilo kojom odredbom negira ili umanjuje slobode i prava čoveka. Isto važi i za odluke (kao i za ćutanje) ustavnih sudova, što samo pokazuje značaj mogućnosti međunarodne pravne kontrole u ovim pitanjima.

Ni zakonodavac, ni ustavotvorac, ni država, nijedna generacija (ni kao narod ni kao nacija) ni u kakvoj proceduri odlučivanja (uključiv i referendum), ma koliko ta procedura inače bila demokratska, ne mogu u pravnoj državi lišiti svoju i potonje generacije tekovina civilizacije oličenih u ljudskim slobodama i pravima. Stoga nisu pravno neograničeni, suvereni.

Ovoliko bavljenje odnosom suverenosti i vladavine prava više je posledica pritiska ovdašnje dnevno-političke retorike suverenosti, kao i (formalne) ustavnosti i zakonitosti, koje, zaklanjajući se iza "demokratskih" procedura⁴⁰, ne haju za ljudske slobode i prava, pa onda tako shvaćenu "pravnu" državu potežu kao najjači argument za svoje represije.⁴¹ A u toj je situaciji, neminovno, najjači argument najjačeg.

Postoji li, ipak, u pravnoj državi pravno dopustiva situacija u kojoj se mogu suspendovati ljudske slobode i prava? Postoji. To je vanredno stanje. Zbog toga se u teoriji i govori o vladavini prava *versus* vanrednom stanju kao o osnovnom paru suprotnosti.⁴² Drugi je član u tom paru opšte ime i uvod za sva stanja koja nisu pravna država (diktatura, anarhija, totalitarizam, populizam itd. itd.). Zbog toga se u teoriji sreće i odredjenje da je u državi suveren onaj ko može da proglasi, zavede vanredno stanje.⁴³ Zato se u pravnoj državi uslovi odluke o ovome u priličnoj meri precizno odredjuju najvišim aktom, a samu odluku donosi po pravilu najviši organ. Zato su te odredbe još jedno važno merilo pravnosti neke države.⁴⁴ Ali ipak, ni u vreme vanrednog stanja ne mogu se suspendovati sve ljudske slobode i prava, već samo neke, dok druge ostaju da važe i da se primenjuju - što se prema međunarodnim normama kao minimumu utvrđuje ustavom.⁴⁵ Ni onaj ko proglašava vanredno stanje, suspenduje vladavinu prava, nije pravno neograničen, suveren, jer u pravnoj državi ne može arbitrarno donositi odluku o tome, pa i kad je donese, ne može ukinuti sva, već samo

38) Tako je sa članicama Evropskog saveta na osnovu Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, a slično je i sa zemljama koje su prihvatile Protokol uz Pakt o građanskim i političkim pravima.

39) A upravo je to oficijelna Srbija činila u više navrata kada je u pitanju stanje ljudskih prava na Kosovu, kao što se na isti princip pozivala odbijajući proširivanje međunarodne posmatračke komisije na Hrvatsku, a tvrdeći pri tom da ona nije u sukobu sa Hrvatskom.

40) Ne samo da predstavnička tela i u Srbiji i u Hrvatskoj funkcionišu i danas kao ona ranija, prava jednopartijska, nego ih karakteriše po pravilu skraćeni postupak u donošenju zakona. Tako je Hrvatska u novom Saboru za godinu dana donela 220 zakona, od kojih je oko 200 doneto po hitnom postupku, dok je u Srbiji Narodna skupština donela za šest meseci 102 zakona.

41) Zato npr. sintagma "upotrebiće se sve mere pravne države", koju koriste i oficijelna Srbija i Hrvatska, znače prosto: upotrebiće se prinuda.

42) Up. N. Bobio: Op.cit., str. 179 i dalje.

43) C.Schmitt: Politische Theologie, München und Leipzig, 1934, str.11.

44) Srbija u ovom pogledu pruža negativan primer. Ne samo da su odredbe njenog Zakona o vanrednom stanju ispod tih kriterijuma nego je taj zakon neustavan po samom Ustavu Srbije. Ustavni sud Srbije se još nije oglasio po ovako značajnom pitanju.

45) Taj minimum utvrđuje čl. 4. st. 2. Pakta, a Ustav Srbije ne sadrži odgovarajuće odredbe, te je i u tom pogledu neustavan. Ni Ustavni sud Jugoslavije ni onaj Srbije nisu reagovali ni na ovu neustavnost.

odredjena prava i slobode. Suverenost je, zaista, teorijski i praktično prevaziđjena pravna kategorija u vladavini prava,⁴⁶ kao što je povեսno prevaziđjeno pozivanje na nju u pravnoj državi.

Ali, možda bi se na osnovu svega ipak moglo zaključiti da su u pravnoj državi suvereni ljudske slobode i prava, jer ih nijedan državni organ, ni političko društvo u celini, ne može ukinuti ni umanjiti a da ne ukine i samu vladavinu prava. No, ovakva konstrukcija suverenosti pati od značajnih retoričkih nedostataka. Najpre, budući da je svojstvo, suverenost mora imati subjekta, nosioca tog svojstva, a to nisu ljudska prava i slobode, niti mogu biti njihovi subjekti-nosioci - oni te slobode i prava mogu uživati, ostvarivati, oni o njima mogu i odlučivati (i pojedinačno i na opšti način), ali nikako neograničeno, suvereno: oni ne mogu ostati u stanju vladavine prava ako svojim odlukama mogu dovesti u pitanje povեսno dostignuti nivo sloboda i prava čoveka. Dalje, koncepcija o suverenosti ljudskih sloboda i prava podrazumeva njihovu pravnu neograničenost, što ne odgovara stvarnosti. Ove slobode i prava (upravo zato što postoje samo ako se realno, konkretno ostvaruju - kao što je već pokazano) kao slobode i prava i pojedinaca i kolektiviteta bitno su ograničeni samim sobom: istim slobodama i pravima drugih. Najzad, možda najvažnije, koncepcija suverenosti sloboda i prava čoveka nužno upućuje na njihov nadustavni, predustavni ili metappravni status, što onda izaziva nerešiv problem njihovog pravnog zasnivanja. Njihovo pravno utemeljenje onda nužno prelazi u oblast morala, ideologije, religije, prirodnog prava i sl., a rešenja ni u jednoj od njih ne zadovoljavaju, niti - zbog još izrazitije retoričnosti pitanja i odgovora - mogu zadovoljiti. Pa ako slobode i prava postoje samo ako se zaista ostvaruju i ako na putu tog ostvarivanja već stoje problemi retoriciteta pozitivnog prava, onda se ništa ne dobija time što će im se pripisati nadustavni, predustavni ili metappravni karakter, nego se, naprotiv, problemi samo nepotrebno umnožavaju, dodajući postojećim još i nerešivi problem zasnivanja.

Na kraju, ako bi trebalo i definicijom izraziti mogući savremeni pojam pravne države, uz neizbežni rizik redukcionizma koji nosi svako definisanje, moglo bi se - izgleda - reći: savremena pravna država ili vladavina prava je vladavina ljudskih sloboda i prava u skladu s njihovim povեսno dostignutim univerzalnim nivoom kao minimumom. Klasičnih, državno-organizacionih elemenata (demokratske reprezentacije i nezavisnog sudstva) u ovom odredjenju nema, jer su oni i sami postali univerzalna ljudska prava. S druge strane, čini se važnim istaći da se radi o odredjenom, povեսno dostignutom nivou, i to iz više razloga: Prvo, time se precizno odredjuje o kojim se konkretnim ljudskim slobodama i pravima danas radi i koja im je aktuelna sadržina. Drugo, ukazivanje na njihovu povեսnost (odnosno istoričnost) ima, takodje, višestruki smisao: time se, s jedne strane, upućuje na njihovu otvorenost (koja se ogleda kako u stvaranju novih prava, npr. tzv. treće generacije, tako i u preciziranju, proširivanju i produbljivanju postojećih), a s druge strane, upozorava se na stalno postojeću mogućnost - koju retoričko-dijalektički karakter pravnog rasudjivanja nužno izaziva - da ljudske slobode i prava padnu (zbog manipulisanja i(li) raznih oblika nasilja) ispod tog povեսno dostignutog nivoa u stanje bespravlja, u nepravnu državu, te upozorava da su ljudske slobode i prava, i kao datosti, uvek i zadatosti i da je briga o njima (kao i o demokratiji) svakodnevnim zadatkom svakoga. I treće, ističe se da je univerzalno postignuta saglasnost o ljudskim slobodama i pravima standard koji je povեսni minimum za svaku pojedinu savremenu državu s pretenzijom da bude pravna, da u njoj vlada pravo, da bude na opštepovėsnom nivou. Rečju, povėsnost ljudskih sloboda i prava znači da oni nisu nikada dovršeni projekat, već stalno otvoren za nova usavršavanja i stalno ugrožen mogućim uništavanjem, kao uostalom i svaka ljudska realizacija bilo kog projekta, prosto zbog svoje antropološke utemeljenosti.

Ovakva koncepcija pravne države tj. vladavine prava, jasno, podrazumeva demokratiju⁴⁷ (i u formalnom i u materijalnom smislu), racionalni legitimitet vlasti (i proceduralnog i supstancijalnog karaktera), kao i konstitucionalizam - što su sve samo različiti aspekti iste

46) Republika Srbija je po čl. 1. Ustava Srbije definisana i kao država zasnovana na vladavini prava.

47) Up.Ž. Puhovski: Op.cit., str.620.

stvari: vladavine ljudskih sloboda i prava. Svaki od njih je i nešto više od pravnog koncepta i ne trpi pravnu redukciju. Svi oni kao socijalni supstrat podrazumevaju (i zahtevaju) pluralizam⁴⁸ (u svim socijalnim sferama) i toleranciju (čija je granica nasilje), koji društvenost artikulišu rešavanjem konflikata putem dijaloga i ne prihvataju nasilje kao argument.